

Розділ III

Джерелознавство

та спеціальні

історичні дисципліни

Тетяна Вілкул

**Текстологія Повісті временних літ.
Контрольні тексти: Книга Буття
у Промові Філософа**

В статті представлено текстологічне дослідження Повісті временних літ на основі порівняння старозаповітних та літописних версій текстів. Автор доводить, що порівняння біблійних запозичень у Повісті временних літ, які вміщено у так званій Промові Філософа під 986 р., дозволяє розв'язати проблему складних різночитань.

Ключові слова: *Повість временних літ, Промова Філософа, Книга Буття, текстологія.*

В статье представлено текстологическое исследование Повести временных лет на основе сравнения ветхозаветных и летописных версий текстов. Автор показывает, что сравнение библейных вставок в Повести временных лет, помещенных в так называемой Речи Философа под 986 г., позволяет решить проблему сложных разночтений.

Ключевые слова: *Повесть временных лет, Речь Философа, Книга Бытия, текстология.*

The paper represents text-critical examination of the Tale of Bygone Years based on the old witnesses of this chronicle and the Book of Genesis. It is argued that comparison of the various versions of the Bible quotations preserved in the so called Philosopher's Speech presents a new solution to the problem of the complicated relation between early recensions of the Old Rus' Primary Chronicle.

Key words: *the Tale of Bygone Years, Philosopher's Speech, the Book of Genesis, Textual Criticism.*

Для пересічного читача Повість временних літ — текст найдавнішого збереженого до наших днів давньоруського літопису, що був укладений на початку XII ст., — як правило, виступає як монолітне ціле. Іноді він може бути донесений у суцільно адаптованому вигляді, тобто, у перекладі — українському, російському, англійському... , або на двох сторінках: ліворуч давньоруський текст (вже препарований кимось з учених і позбавлений складнощів тлумачення), праворуч — переклад. Дослідник Давньої Русі усві-

домлює, що монолітність ця лише уявна. По-перше, немає жодного примірника літописного зводу, що був би датований початком XII ст. Вже найстарший рукопис — Лаврентіївський — на два з половиною століття пізніший, від кінця XIV ст., а решта походить від XV та XVI ст. По-друге, немає і двох абсолютно однакових рукописів — в усіх списках бачимо розбіжності. Звичайно, є ділянки, де текст, за винятком орфографічних особливостей, збігається, та часом відмінності доволі суттєві.

Як читати: «поиде Святополкъ Турову княжити» чи «...жити»¹? Війська Ярослава Мудрого та Святополка Окаянного не могли одне одного «начати» чи одне на одне «найти», і чи взагалі може одне військо інше військо «начати»²? Де сів «руський» (варязький) князь Рюрик: у Ладозі чи у Новгороді³? Сотні розбіжностей і десятки вузлів різночитань можуть спричинити серйозні ускладнення у розумінні першого давньоруського історичного твору, хоча лише деякі з них виростають до ранга окремої проблеми.

Недавні видання Повісті временних літ (далі — ПВЛ), здійсненні Дональдом Островським⁴ та Людольфом Мюлером⁵, новий друк праць С.О. Бугославського⁶ спонукали вчених знову звернутися до текстології ПВЛ і спровокували чергову хвилю суперечок. Найбільш гострі питання виявилися і досить традиційними — котрий зі списків ПВЛ слід вважати найближчим до оригіналу, і які читання є початковими.

Тим часом, текстуальна традиція початкового літопису насправді не надто багата. Існують тексти, які представлені тисячами списків (наприклад, Євангелія), сотнями (певні житія), десятками (скажімо, «Слово про закон та благодать» митрополита Іларіона). ПВЛ представлена одиницями: п'ятьма рукописами, якщо враховувати лише ранні списки власне цього зводу⁷, і вісьмома, якщо долучити з певними зауваженнями також Новгородський перший літопис молодшої редакції (далі: НПЛ мл), що вміщує досить значні фрагменти з викладом, ідентичним ПВЛ⁸. Ось ці списки:

- Л Лаврентіївський к. XIV ст.
- Р Радзивілівський XV ст.
- А Московський-Академічний XV ст.
- І Іпатіївський XV ст.
- Хл Хлебніковський XVI ст.
- К Комісійний XV ст.
- Ак Академічний XV ст.
- Т Толстовський сер. XVIII ст.

Списки згруповані наступним чином. ЛРА належать до суздальської традиції — тут ПВЛ у записах за XII — початок I ст. продовжується Володимиро-Суздальським літописом. ІХл належать до південної — ПВЛ продовжена Київським літописним зводом (традиційна назва: Київський звід 1200 р.), а в записах за XIII ст. — Галицько-Волинським літописом. КАкТ складають північну, новгородську гілку літописів, і після 1074 р. виклад, ідентичний ПВЛ, в них уривається⁹. Однак у групі ЛРА часто окремо стоять читання Л, і окремо РА, РА наближується до читань ІХл, ІХл підтримується або не підтримується

списками НПЛ мл. Усе це змушує дослідників припускати різnorodні впливи та повні чи часткові контамінації при копіюванні — тобто, використання при створенні рукопису не одного, а двох протографів, що походять з різних текстологічних гілок. С.О. Бугославський вважав, що наближувалися архетипи Іпатіївської (ІХл) та новгородської гілки (КАКТ), на думку Дональда Островського, близькими є списки Л та Хл¹⁰, О.О. Гіппіус обстоює контамінацію у групі РАІХл¹¹, автор цієї статті — РАІ¹². У будь-якому разі, текстологічна картина виглядає досить заплутаною, і вчені нерідко стикаються із ситуацією, коли читання поділяються рівно надвое, а, виходячи із формальних міркувань та стемми, неможливо визначити, котрий із варіантів початковий. Тоді дослідник змушений робити вибір, керуючись нетекстологічними факторами, приміром, спекулятивними роздумами, як мусив думати і як не мусив думати літописець, які елементи стилістично є зайвими, а які — необхідними, що завжди вносить елемент суб'єктивності¹³.

Відтак, великого значення набирають контрольні тексти — зокрема, захищені у ПВЛ хронографічні, біблійні та агіографічні твори. Порівняння запозичених літописцем фрагментів із повними версіями Хронік Георгія Амартола, Іоанна Малали, Житія св. Мефодія, Одкровення Мефодія Патарського та ін. у ряді випадків підказує вихідний варіант читання, що мав містити автограф літописця. Щоправда, з більшістю давньослов'янських творів склалася точно така ситуація, як із самою ПВЛ. Наприклад, Хроніка Амартола збереглася у порівняно пізніх списках, найдавніший з них датується XIII–XIV ст., а перекладена ця хроніка з грецької не пізніше XI ст. Житіє св. Мефодія Солунського дійшло у рукописах від кінця XII–XIII ст. (написане ж, імовірно, наприкінці IX ст.), Хроніка Малали — від XV ст. (перекладена у X ст.), перші книги Біблії — від кінця XIV ст. (перекладені у IX–X ст.), і т.д.¹⁴ Повні версії зацитованих у ПВЛ творів також зазвичай збереглися у кількох редакціях, і в них також спостерігаємо важко розв'язувані вузли різночитань. Відповідно, перший давньоруський літопис та повні версії його джерел є одне для одного взаємними контрольними текстами: пунктом розходження є початок XII ст., що все ж таки дещо ближче до часу написання або перекладу.

Спробуємо проаналізувати цю взаємну контролюючу функцію на прикладі першої книги Біблії — Книги Буття. Аналіз текстів полегшується тією обставиною, що для Буття, на відміну від інших вітхозаповітних книг, існує критичне видання. Праця О.В. Михайлова «Книга Бытия пророка Моисея...» з'явилася на початку XX ст., проте досі не втратила свого значення; вчений залучив матеріал близько 30 рукописів¹⁵.

Дослідження у галузі давньослов'янської біблеїстики дозволили з'ясувати, що біблійні книги у слов'янських землях були репрезентовані трьома типами текстів: четієм (або повним), паримійним (службовим) та інтерпретованим (тлумачним)¹⁶. Для Книги Буття, у ПВЛ мусимо враховувати перші два: четій та паримійний. Своєю чергою, рукописи із четієм П'ятикнижжям чи Восьмикнижжям — тобто, збірки з перших п'яти чи, відповідно, восьми книг Біблії, до яких входило Буття — поділяються на три редакції: російську, південно-

слов'янську та хронографічну¹⁷. При цьому укладачі редакцій, а також окремих списків могли замінювати четій текст на більш звичний і авторитетний — адже його вислуховували на службі — паримійний. Таким чином, схема текстуального порівняння є непростюю — мусимо враховувати одразу чотири (!) версії слов'янського біблійного перекладу. Гірше того, картину може сплутати вторинна правка біблійного тексту переписувачами літописів, яка провадилася, найчастіше, за найбільш розповсюдженими версіями: паримійною або російською четією. Однак отримання додаткових реперів для такої складної пам'ятки, якою є ПВЛ, як видається, варте витрачених на них зусиль.

Головну масу біблійних запозичень у ПВЛ вміщено у так званій Промові Філософа під 986 р. — розлогу монолозі ученого книжника («філософа»), котрий намагався повернути князя Володимира Святославича до віри, розповівши йому всесвітню історію від її початку, тобто, від творення світу і до пришествя Христа і пророцтв стососно «приванья странъ» та охрещення нових народів, одним з яких мала стати Русь. Священа історія в літописі, звичайно, подана у скороченому вигляді (достатньо сказати, що уся Промова вміщується менше як на 10 арк. рукопису)¹⁸, однак нерідко трапляються і буквально зацитовані фрагменти. Останнє важливо, оскільки текстологічні процедури можна проводити лише на тих ділянках, де Біблія цитується точно.

Для початку звернемося до тих запозичень укладача ПВЛ з Книги Буття, коли зіставлення з біблійними текстами дозволяє вирішити питання, в якій із груп списків цього літопису збереглося вихідне читання або, принаймні, надає додатковий матеріал, аби схилитися до того чи іншого рішення. Перш за все, наведемо кілька прикладів, коли біблійний текст надійно підтверджує розподіл початкових та вторинних читань ПВЛ.

Далі у таблицях вказано стовпчики та рядки за стандартним виданням Повного зібрання руських літописів: ПСРЛ, т. 1 (Л, Лаврентіївська гілка) та т. 2 (І, Іпатіївська)¹⁹, а також сторінки за виданням Новгородського першого літопису²⁰. Якщо літописні списки мають розбіжності, варіанти подано у косих дужках. Слід також зазначити, що з текста Буття наведені лише найголовніші різночитання, детальніше текстуальну картину можна розглянути у виданні О.В. Михайлова²¹.

1. Буття 2.22-23, творення людини.

Бут., Михайлов с. 13	ПВЛ, 88.20-22Л=75.27-29І=НПЛ с.135
2.22 създа ²² гь б̄ ребро еже възать ѿ адама , женоу ²³ . и приведе ю <i>къ адамоу</i> .	сътвори ему жену . и <i>въведе ю в раи</i> /РА+ІХл+К <i>приведе ю - -/</i> . и ре ^а адамъ
2.23 и рече адамъ се ннѣ кость ѿ костіи моихъ . <i>и</i> плоть ѿ плъти моєа .	се кость ѿ кості моєа <i>а</i> /РА+ІХл+К <i>и/</i> плоть ѿ плоти моєа .

Як бачимо, деякі біблійні вирази у ПВЛ зацитовані неточно, напр., «сътвори» замість «създа» чи скорочені («ребро] адама», «ннѣ»). Вірогідно, укладачем ПВЛ було свідомо випущене або загублене при переробці пасажу і

необхідне для адекватного розуміння тексту сполучення: «къ адамоу» (...приведе Господь жінку). Копііст Л намагався компенсувати лауну і додав «в раи», замінивши також дієслово «приведе» на «въведе». Оскільки Л тут протистоїть решті списків, включно з РА, ІХл та К²⁴, то, найвірогідніше, інновації належать копіїсту Л, а початковий текст, що відповідає біблійним читанням, зберігся в РА+ІХл+К²⁵.

2. Буття 6.14-15, творення Носем ковчегу.

Бут., Михайлов с. 38-39	ПВЛ, 90.19-21Л=77.24-26І=НПЛ с.136
с'твори ҃бо себѣ ковчегъ... 6.15 и тако съврѣши ²⁶ ковчегъ .т. лако ^т въ длѣготу ковчегу .н. ²⁷ въ широту ²⁸ .л. ²⁹ въ <i>высоту</i> емоу .	створи ковче ^т в долготу локоть /ІХл+К лакоть/ .т. а в ширину /ІХл широту/ .п. /ІХл+К .н./ а възвышиє /РА+ІХл възвыше, К въ <i>высоту</i> / .л. локоть /ІХл+К лакоть/

У цьому сюжеті у списках ПВЛ спостерігається кілька розбіжностей. Найбільш певна для інтерпретації заміна стосується наведеної цифри ліктів ковчегу вширш. У суздальській групі (ЛРА) «.п.» ліктів — тобто, 80, а у південній (ІХл) та новгородській (К) групах — «.н.», 50. Останній варіант збігається з біблійним, і, очевидно, початковим слід вважати «50» ІХл+К, а «80» з ЛРА є вторинним. Натомість інші розбіжності непоказові. ІХл «широту» /ЛРА+К «ширину» — скоріше, звичайне відхилення у написанні: у списках Біблії та інших компіляціях також нерідко маємо заміну «широта» / «ширина». Ще одне різночитання, К «въ высоту» — трапилося у представника однієї, новгородської, групи, і суперечить решті рукописів. Скоріше за все, тут стицаємося із вторинною біблійною корекцією новгородського книжника.

Інший підрозділ складають читання, де в принципі допустимими є різні варіанти, однак те, що точніше відповідає біблійному, радше, є вихідним.

1. Буття 4.8, убивство Авеля.

Бут., Михайлов с. 23	ПВЛ, 89.21-25Л=76.28-30І= НПЛ с.136
И ре ^ч каинъ <i>къ авелю</i> братоу своему . поидевѣ /So изыдѣвѣ/ ³⁰ оубо на поле . <i>и бы^с</i> вьнегда быти има на поли . вѣста ³¹ каинъ на авела брата св ^о его и оуби его ³² .	и ре ^ч каинъ / ІХл дод. <i>къ авелю</i> , РА+К дод. <i>авелю</i> / <i>изидѣте</i> /ІХл <i>изидевѣ</i> , РА <i>поидивѣ</i> , К поидевѣ/ на поле авелю /ІХ поле -, РАК поле - и послѣша его авель/ /ІХл+Р дод. <i>и</i> , К дод. <i>и бысть</i> / тако изидосте /ІХл изидоша, РА+К изыдоста/ . /Р+Хл дод. <i>и</i> , К дод. <i>и абие</i> / вѣста /А вѣставъ, К вѣставши/ каинъ и хоташе оубити и .

Знову в Л перестановка слів та скорочення: «рече каинъ изидѣте на поле авелю», тоді як треба: «рече каинъ къ авелю . изидевѣ на поле», як це читається в ІХл³³. Поза цим, списки ПВЛ демонструють багато інших інновацій. Найбільш значним з них є доповнення у РА+К: «и послуша его авель». Як правило, вважається, що тут списки РА+К відбивають оригінал ПВЛ, і в Л+ІХл текст пропущений³⁴. Однак, біблійна версія відповідає Л+ІХл, а будь-який книжник міг утворити подібне доповнення власноруч, притому саме у такій формі. У Бутті та інших (не лише біблійних) пам'ятках чимало виразів з «послушати»³⁵. Відповідно, більшою є вірогідність того, що оригінальний варіант збережено у старших списках Л+ІХл, а в РА+К — доповнення за контекстом, зроблене різними переписувачами літопису незалежно один від одного за розповсюдженою формулою. Текстологічні процедури, як правило, дозволяють визначити такі незалежні інновації. Відсоток їх невеликий, проте серед них трапляються не лише спільні гаплографічні пропуски чи заміна форм, а й спільні доповнення³⁶. Поза цим, варто відзначити варіант К «и бысть», що не підтримується рештою списків і є, вірогідно, черговою вторинною біблійною корекцією, зробленою новгородським літописцем.

2. Буття 6.7, перед потопом.

Бут., Михайлов с. 37	ПВЛ, 90.18-19Л=77.22-24І=НПЛ, с.136
и ре ^ч бѣ /Chr -/ ³⁷ да потрѣблю чѣлка его ж створихъ ѿ ³⁸ земля . ѿ чѣлка даже и ³⁹ до скота . и ѿ гадъ даже и ⁴⁰ до птиць нб ^с ныхъ .	и ре ^ч да потреблю /РА+ІХл дод. чѣлка/ его же створихъ /К- - / ѿ члвк ^а /РА+Хл дод. и/ до скота .

В Л відсутнє перше «человѣка», яке виглядає зайвим: без цього доповнення текст виступає «архаїчнішим» і стилістично витриманішим. Тому звичайно вважають, що Л тут відбиває оригінал ПВЛ⁴¹. Однак, РА+ІХл точно йдуть за давньослов'янським біблійним читанням і його грецьким оригіналом (τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἐποίησα). Відповідно, перевагу треба віддати думці, що початкове читання збереглося в РА+ІХл. До речі, список НПЛ мл (К) тут не може послуговувати для перевірки, оскільки в ньому випущено півречення, однак, якщо прийняти, що в оригіналі «человѣка» читалося двічі, тоді втрата фрагмента у К ідентифікується як типова гаплографія і також свідчить на користь припущення про скорочення тексту в Л.

Існують інші подібні приклади, та від нанизування 15–20 однотипних спостережень і демонстрації цілої текстологічної кухні, мабуть, краще утриматися.

Звернімося тепер до випадків, коли біблійні цитати у ПВЛ допомагають визначити четій текст самої Книги Буття. Йдеться переважно про такі речі, коли в одній або двох редакціях Буття бачимо заміну на паримійний текст, однак ПВЛ підтримує непаримійну версію решти біблійних списків і тим засвідчує давність вжитого читання⁴². Зокрема, це є важливим тоді, коли паримійна версія

точніше відповідає грецькому оригіналу (тут необхідне роз'яснення: звичайно, грецький четій та грецький паримійний тексти дещо відрізняються один від одного, та не настільки, як їхні давньослов'янські четій та паримійний переклади, що зроблені різними перекладачами і у різний час; для обох слов'янських перекладачів характерні кращі й точніші, і навпаки, гірші чи просто помилкові рішення. Тому відповідність грецькому тексту, на жаль, далеко не завжди є запорукою початковості того чи іншого варіанту). Та й взагалі, у кодексах четієго Буття, як уже відзначалося, в різний час утворилося так багато замін з авторитетного службового тексту, що часом дослідник просто змушений ототожнювати «непаримійні» читання з «четіями». Підтвердження контрольним текстом подібних варіантів набуває особливого значення⁴³.

1. Бут.3.23-24, вигнання з раю.

Бут., Михайлов с. 21	ПВЛ, 89.11-12Л=76.17-18І=НПЛ, с.136
3.23 и <i>изгна</i> /So Chr ѿпусти ⁴⁴ его г̃ъ б̃ъ из раа пища ⁴⁵ . д̃лати землю ѿ неа же възать бы ^c . 3.24 и изать ⁴⁶ адама и вьсели его прамо <i>раю</i> ⁴⁷ пища .	и <i>изъгна</i> г̃ъ б̃ъ адама из раа . и с̃де прамо из раа /ИХ+К прамо — <i>раю</i> , РА прамо — раа/ плачаса и д̃лааа землю .

ПВЛ підтверджує читання «изгна» російської редакції Буття. Тим часом, в інших редакціях Буття бачимо паримійне «ѿпусти», що точніше відповідає грецьк. ἐξαλείψαι.

2. Бут.11.6, творення стовпа на небеса.

Бут., Михайлов с. 69	ПВЛ, 5.9-10Л=4.26-27І
и ре ^ч г̃ъ б̃ъ ⁴⁸ се родь единь . и <i>языкъ</i> единь /Chr So оустна едина/ ⁴⁹ вс̃мь . и се начаша творити.	и ре ^ч г̃ъ /РА дод. б̃ъ/ се родь единь . и <i>языкъ</i> единь .

ПВЛ підтверджує варіант російської редакції, тоді як у хронографічній та південнослов'янській паримійне «оустна едина», яке знову краще відповідає грецькому оригіналу: χεῖλος ἕν.

Нарешті, із зрозумілих причин, таких прикладів, коли ПВЛ та слов'янська Книга Буття є одне для одного взаємними контрольними текстами буквально в одному і тому самому виразі, небагато. Втім, один з них досить яскравий: Бут.1.1⁵⁰. Перші слова Біблії у ПВЛ звучать так: ЛРА «*В начало*» / ІХЛ+КАКТ «*Въ начало исп̃рва* створи б̃ъ н̃бо и землю»⁵¹. Здавалося б, у київській та новгородській групі зайве нагромадження продубльованих виразів, і тому дослідники, як правило, початковим вважають варіант суздальський⁵². Проте, що маємо у вітхозаповітних текстах та біблійних компіляціях? У Паримійнику читається «*Искони* створи б̃ъ н̃бо и землю»⁵³, у Шестодневі⁵⁴, Толковій⁵⁵ та Повній хронографічній палеях, а також у деяких хронографах: «*Въ начало* створи...». У Восьмикнижжі: у російській редакції та частині списків хронографічної знаходимо паримійне включення «искони», а от у південно-

слов'янській редакції тут читається «*Испрѣва* сътвори...»⁵⁶.

Списки ПВЛ двох гілок підтверджують давність біблійного варіанта «испрѣва». Оскільки у Книзі Буття версії з «испрѣва» протистойть заміна-включення з Паримійнику, то, скоріше за все, саме «испрѣва» і містилося у початковому перекладі четієго біблійного тексту⁵⁷. Своєю чергою, літописний вираз ІХл+КАкТ виявляється не бездумним нагромадженням слів, а поєднанням двох версій початку Біблії: з четієх книг та з Шестоднева. Як більш складний та рідкісний і репрезентований двома редакціями проти однієї, його треба вважати вихідним читанням ПВЛ. На додаток треба зазначити, що розповсюджене паримійне «Искони» також було інтерпольоване давньоруським книжником у ПВЛ дещо нижче, у статті 988 р.⁵⁸ Так що можна сказати, укладачі ПВЛ використали біблійні різночитання до першого вірша Біблії максимально повно.

Раніше нам уже зустрічалися вирази, коли точні біблійні відповідники знайдені не в кількох, а лише в одній редакції чи навіть в одному списку. Насправді така картина є досить типовою: освічений копіїст часто «коригував» текст літопису згідно з відомою йому версією біблійних книг. Як правило, при цьому використовували розповсюджену російську редакцію четієго Буття або службовий (паримійний) тип тексту. На жаль, випадки вторинних виправлень дослідник у стані зафіксувати саме за тієї умови, якщо вони трапилися в якомусь 1-му списку чи у певній групі списків і протистоять решті рукописів. Навпаки, якщо у більшості списків бачимо читання, ближчі до біблійних, природно припускати, що тут збережена оригінальна версія ПВЛ. Звичайно, в принципі не можна виключати і того, що редактори 2–3-х груп списків одночасно і незалежно один від одного зробили вторинну біблійну корекцію, проте цей шлях менш імовірний⁵⁹.

Скажімо, у сцені наказу Господа Аврааму бачимо два види виправлень. Перше з них: лише у новгородській групі (КАкТ) читається точно за Біблією: «изиди *от земля своя и от* (дому отця)», тоді як у суздальській та південній групах списків (ЛРА+ІХл) наказ Бога скорочено: «изиди *из* (дому...). Найвірогідніше, тут у КАкТ маємо вторинне біблійне виправлення. Натомість далі бачимо: ІХл «*и поиди* / КАкТ *и иди* (в землю в ню же ти покажу)». В ЛРА виділеного фрагменту немає, тобто, дві групи списків протистоять одній. Відтак, швидше за все, якийсь із цих виразів відбиває початковий вигляд тексту ПВЛ і належить до розглянутих вище прикладів, маючи цінність при дослідженні взаємної контрольної традиції.

Див. Бут.12.1-2:

Бут., Михайлов с. 74-75	ПВЛ, 92.18-20Л=79.20-22І
и реч̑ гь̑ б̑̑ ⁶⁰ кь̑ авраамоу изьиди ѿ̑ земля своєа . и ѿ̑ рода своєго . и ѿ̑ домоу ѿ̑ца своєго . <i>и прииди</i> въ̑ землю въ̑ ню же ⁶¹ ти покажоу .	и реч̑ б̑̑ аврааму . изиди из /КАкТ <i>от земля своя и от</i> / дому ѿ̑ца своєго . /ІХл + <i>и поиди</i> , КАкТ + <i>и иди</i> / в землю в ню же /КАкТ - юже/ ти покажоу .

Подібних пізніх виправлень досить багато, загалом, чи не більше, ніж важливих для уточнення початкового тексту ПВЛ та Біблії. Проте нанизувати приклади, знову ж таки, навряд чи має сенс. Єдине, що можна відзначити, — це те, що у групі РА та КАКТ подібні вторинні речі відчутно переважають над іншими списками літопису, що може свідчити про те, що протограф Радзивілівського чи Новгородського першого літопису робили книжники добре навчені та із доброю пам'яттю. З іншого боку, аналізувати ці версії також легше: вони частіше протистоять решті списків, і відповідно, в них простіше відшукати інновації.

Нерідкісними є і такі вузли різночитань, де ПВЛ, на жаль, не може послугувати контрольним текстом, оскільки в ній використаний не четій, а службовий тип біблійного тексту. Йдеться про такі випадки, коли всі списки ПВЛ цитують Паримійник, тоді як у редакціях Восьмикнижжя бачимо розбіжності: в одній або двох редакціях — паримійні заміни, у решті — припустимо, четії читання. Див., напр.: Бут.11.4:

Бут., Михайлов с. 68-69	ПВЛ, 91.2-4Л=78.6-7І
и рѣша приидѣте да ⁶² съиж ^а емъ себѣ гра ^а и <i>снѣ</i> / <i>столпѣ</i> / ⁶³ . емоу же ⁶⁴ боудеть врѣхъ ⁶⁵ до нѣси . и сътвори ^м себѣ има прѣже даже не разыдемса ⁶⁶ по лицу всеа земля .	и рѣша другъ къ /І+РА -/ другу . съзижемъ <i>столпѣ</i> до нѣсе .

Добре, що тут у біблійних книгах читання російської редакції «сынѣ» (тобто, стовп) підтвержене ще списками Іудейського хронографа хронографічної редакції, що робить менш вірогідною випадкову інновацію. Решта списків хронографічної та південнослов'янської редакції надає паримійне «столпѣ», те саме стосується ПВЛ.

Загалом, текстологічне порівняння контрольних текстів аж ніяк не схоже на «ультимативну зброю», що вирішить усі проблеми і дасть відповідь на всі складні запитання. Скрізь маємо радше часткові й іще частковіші рішення, більше вірогідності тут, менше вірогідності там... Проте текстологічні студії, як видається, і взагалі йдуть переважно посереднім шляхом — шляхом вірогідностей, бо аналіз передачі тексту заснований власне на вірогідностях. Звичайно, текстологія є дисципліною, в якій різні дослідники сповідують різні принципи, від жорсткого формального поділу текстів обов'язково на дві гілки до упевненості в тому, що «навчити текстології — те саме, що навчити поезії», і до шокуючого виразу: «текстологія є подібною до ловлі бліх — якщо собака буде ловити бліх за певною системою, вона не впіймає жодної»⁶⁷. Однак, здається, обидва полюси є не надто плідними. Акцент на статистичних підрахунках базується на простому принципі. Хоча у мові в цілому безліч рішень, однак кожен конкретний варіант і кожен вузол розвитку має кінцеве і,

як правило, невеличке число розгалуджень. Відтак, трапляються випадки, коли два різні автори чи редактори вдаються до однакових рішень, проте більшість прикладів наслідування певних специфічних рис пам'ятки все ж таки засвідчує акуратне копіювання спільного протографу. Відповідно, практично жодне поодиноке читання саме по собі не є показником наявності певної редакції, чи, тим більше, підставою для реконструкції. Надійною підставою є певний відсоток спільних варіантів та розбіжностей. Прагнучи дістатися бажаного строгого результату, текстологу кожного разу доводиться аналізувати десятки, сотні, навіть тисячі різночитань. При цьому важить як кількість, так і якість варіантів: спільні незалежні пропуски більш вірогідні, ніж спільні доповнення, однакові перекручення імен менш вірогідні, ніж подібні зміни форм, і т.д.

Що стосується наведених вище конкретних прикладів, контрольні тексти дещо наближають до розв'язання деяких спірних моментів дослідження ПВЛ. А поза тим — на жаль, додають нові ускладнення до непростой картини копіювання-редагування списків. Згідно з відомими спостереженнями, чим більше накопичено версій в історичних дослідженнях — тим складніше реконструювати реальну подію. Подібно і в текстології: велика кількість версій часом ускладнює реконструювання початкового вигляду оригіналу чи навіть (поки що?) унеможлиблює точне рішення.

Щодо статистики і загальної картини, іноді підтверджуються старі перевірені тези: якщо ми маємо читання двох груп проти однієї — вірогідніше, що у цих двох збереглося початкове читання⁶⁸; не слід спиратися на одну редакцію (хоч би вона і походила, як вважав О.О. Шахматов та його послідовники, з «Початкового зводу»). Іноді, навпаки, картина відхиляється від усталених принципів: довгі читання можуть виявитися початковими, а короткі не належати до оригіналу; як вихідний, буде визначено простий, а не складніший вираз... В жодному разі не слід спиратися без додаткової перевірки на найдавніший список. У цьому співвідношення рукописів ПВЛ виразно нагадує списки Буття. Як для ПВЛ Лаврентіївський список кінця XIV ст. часто зберігає архаїчні читання, проте іще частіше демонструє інновації — так і серед списків з копіями П'ятикнижжя вирізняється старший рукопис П'ятикнижжя, Троїцький № 1 (також датований кінцем XIV ст.), в якому тісно переплетені численні інновації та архаїка.

На останок, розгадаю одну із загадок, що прозвучала на початку, хоч вона і не пов'язана із Книгою Буття. Одне військо таки може інше військо «начати», оскільки в сюжеті про Ярослава Мудрого та Святополка Окаянного в ПВЛ зацитовано Книгу Ісуса Навіна (Іс. Нав. 9.19). У статті 1016 р. в усіх списках ПВЛ різночитання, однак початковий варіант зберігся в Л, а також в одній з редакцій Сказання про святих Бориса та Гліба, що вміщує великі інтерполяції з літопису⁶⁹. Так порівняння вітхозавітних та літописних версій дозволяє розв'язати складний вузол різночитань і прояснити один з важливих «темних» архаїзмів початкового літопису.

¹ Під 1088 р. — ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 207.

² Під 1016 р. — Там само. — Стп. 141.

³ Під 862 р. — Там само. — Стп. 20.

⁴ The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis. Ed. Donald Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. X. — P. 1–3. — Cambridge, Massachusetts, 2003].

⁵ Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademiceskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller. — München, 2001 [Forum Slavicum; Bd. 56].

⁶ Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. — Т. 1: Повесть временных лет / Сост. Ю.А. Артамонов. — М., 2006.

⁷ Звичайно, якщо враховувати пізні списки, то набереться декілька сотень, однак пізні зводи у тій частині тексту, де зкопійована ПВЛ, вторинні й не мають самостійної цінності.

⁸ А.А. Шахматов вважав, що НПЛ мл відбиває не ПВЛ, а попередній звід — Начальний літописний звід 90-х рр. XI ст. Ця думка в російській історіографії стала традиційною і нині активно розробляється московськими дослідниками. Огляд див., напр.: *Ostrowski Donald. The Načal'nyj Svod Theory and the Povest' Vremennykh Let // Russian Linguistics. — 2007. — 31. — P. 269–308* (щоправда, Дональд Островський автора цієї статті заніс до послідовників Шахматова, що в жодному разі не є вірним); див. також: *Гуннуис А.А. Два начала Начальной летописи: К истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В.М. Живова. — М., 2006. — С. 56–96*. У даному разі для нас важливим є те, що на кількох значних відтинках НПЛ мл настільки повно відбиває текст ПВЛ, що текстуальні розбіжності не виходять за рамки відмінностей між редакціями чи групами списків одного й того самого тексту.

⁹ Починаючи зі статей другої половини 1070-х рр., виклад НПЛ старшої та молодшої редакції подібний, а у багатьох місцях цілком ідентичний.

¹⁰ *Ostrowski Donald. Introduction, The Povest' vremennykh let...*

¹¹ *Гуннуис А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет» // Russian Linguistics. — 2001. — Vol. 26. — P. 63–126* (зокр. с. 73–87); *Гуннуис А.А. К проблеме редакций Повести временных лет. I // Славяноведение. — 2007. — № 5. — С. 34–35*.

¹² *Вилкул Т.Л. Текстология и textkritik. Идеальный проект... По поводу: «Повесть временных лет: Міжрядкове співставлення і парадосис. Склав і відредагував Дональд Островскі, Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol.X. P. 1–3 (2003) // Palaeoslavica. — XII. — № 1. — Cambridge–Massachusetts, 2004. — P. 177–205*.

¹³ Навіть твердження про граматичні «неправильності» чи «архаїчну» «аутентичну» лексику не завжди є твердою підставою для реконструкції. Щодо ПВЛ див., напр.: *Страхова А.Б. Как обедал князь Святослав, или Стоит ли грядину городить // Palaeoslavica. — XVIII. — № 2. — Cambridge–Massachusetts, 2010. — P. 277–288*. Загалом про раціональну критику та кон'юнктурні виправлення див.: *Мецгер Брюс М. Текстология Нового Завета. Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала. — М., 1996. — С. 170–179; Тов Эмануэл. Текстология Ветхого Завета. — М., 2001. — С. 333–349, зокр. с. 335–337*.

¹⁴ У Давній Русі, на жаль, практично відсутні автографи (що зрідка трапляється для середньовічних творів Західної Європи). Немає і так званих «живих літописів», тобто,

оригіналів літописів, які велися протягом століть і де можна наочно спостерігати зміну руки писця, чорнил, виправлення на берегах... Див.: *Гимон Т.В.* Историописание ранне-средневековой Англии и Древней Руси: Сравнительное исследование (у друці, складаю щирю подяку автору за можливість ознайомитися з текстом рукопису).

¹⁵ *Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. — Варшава, 1900–1908. — Вып. 1–4. Загально кількість рукописів із П'ятикнижжям та Восьмикнижжям оцінюється у бл. півсотні кодексів.

¹⁶ *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии. — СПб., 1999. — С. 23–39.

¹⁷ Хронографічна редакція — уточнення моє. Традиційно дослідники розрізняли дві редакції: російську та південно-слов'янську, однак виявилось, що так звана «проміжна» група списків насправді має вважатися окремою редакцією. Див.: *Вилкул Т.Л.* Древнеславянская книга Исход. Текст в хронографической редакции, с разночтениями из других редакций по спискам XIV–XVI вв. (у друці). Російська редакція є найбільш розповсюдженою і збережена у кількох десятках списків, хронографічної налічується 5 списків, південнослов'янської — близько десятка.

¹⁸ У Лаврентіївському кодексі: арк. 28–36 зв., в Іпатіївському — арк. 34 зв.–39 зв. Для порівняння можна пригадати, що в одному з найстарших кодексів, що вміщують біблійні книги, Троїцькому № 1 (РГБ, ф. 304.1, збір. Троице-Сергиевой Лавры, № 1; далі позначено як Т1), лише Книга Буття займає обсяг 56 арк.

¹⁹ За такою схемою: 34.2I — Іпатіївський літопис, ПСРЛ, т. 2, стп. 34, рядок 2; 31.16Л — Лаврентіївський літопис, ПСРЛ, т. 1, стп. 31, рядок 16.

²⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.–Л., 1950 (перевидання: ПСРЛ. — Т. 3. — М., 2003).

²¹ *Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея... У цій статті Буття цитується за списком російської редакції: Троїцький № 44 (Т44): РГБ, собр. Троице-Сергиевой Лавры, № 44, XV ст. Крім наведених в О.В. Михайлова, нами проаналізовано різночитання іще 4-х списків: Троїцький № 44, Троїцький № 45 (РГБ, к. XVI ст.), Віленський (Віл): Библиотека АН Литвы, F 19–109, перша третина XVI ст.; Варшавський (Варш): Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, BOZ, sim. 83, перша чверть XVI ст. Якщо всередині редакції усі списки дають однаковий варіант, вказуються редакції. Редакції позначені наступним чином: Chr — хронографічна редакція, Ru — російська редакція, So — південнослов'янська. Співпадіння з паримійними читаннями позначені грецькою літерою π у косих дужках: /π/. Пропущені слова позначено значком — (напр., - - - — випущено три слова). Читання Септуагінти — за виданням: Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Ed. Alfred Rahlfs. Duo volumina in uno. Stuttgart, (1935) 1979.

²² В одному зі списків So, Румянцевському, РГБ ф. 256, собр. Румянцева, № 29, 1537 г.: сѣтвори; ѱкодѡмѣрев.

²³ Chr So в жену /π/; εἰς γυναῖκα. Паримійні читання позначені грецькою літерою π у косих дужках.

²⁴ Для цієї ділянки немає тексту в АкТ, і досить значний фрагмент зберігся лише в К.

²⁵ До речі, так і визначають початкові читання дослідники ПВЛ. Щоправда, А.Ф. Бичков та Д.С. Ліхачов традиційно обирають Л (але ці два вчених відхиляють найстарший рукопис лише у випадках найочевидніших помилок та пропусків), О.О. Шахматов та Д. Островський — РАІХК. Див.: *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation.* — Т. 1. — Р. 654.

²⁶ Chr So створиши /π/, Архівський список (Арх) Варш Віл с'твори; καὶ οὕτως ποιήσεις.

²⁷ T1 T45 дод.: локоть /π/; So текст: ἤ.] ємʹ змінено таким чином: и широта ємʹ лактіи ἤ. и лактіи ἤ. висота ємоу.

²⁸ T45 шыринʹ а; 1 із списків Ru: ширинʹ; та сама заміна в Толковій та Історичній палєях.

²⁹ Chr дод.: локоть або лакоʹ /π/; τριάκοντα πήχεων.

³⁰ Chr Ru поидевʹ (Арх поидивʹ); So изыдѣвʹ; διέλωμεν.

³¹ T45 и вста; Віл и вѣставъ; καὶ ἀνέστη.

³² Chr So и /π/.

³³ В РА+К випущено прийменник «к», що є дуже розповсюдженим варіантом. Поза цим, бачимо заміну «изидевʹ» / «поидевʹ»; останнє є примієним варіантом.

³⁴ The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation, т. 1, р. 662. Лише Дональд Островський обирає як початковий варіант ІХл, та дослідник принципово вважає за необхідне обирати короткі, а не просторі читання (а в даному разі послідовно йде за ІХл, в тому числі, оригінальною вважає вторинну форму множини, а не двоїни: изидоша).

³⁵ Наводимо приклади виключно з Кн. Буття, де більш як 20 подібних виразів. Далі цитати з «послушати» подано за списком T44 без різничань, бо вони в даному разі не мають значення.

Бут.3.17 и адамоу ре^ч . іако послушалъ еси ḡлса жены своєа .

16.2 ... послуша же авраамъ рѣчи саррины .

17.20 измаила же дѣла се послушахъ тебе и благослови^х и .

21.12 ... все елико ти ре^{ть} сарра послушаи рѣчи єа .

21.17 ... послуша бѣ гла^с штрочища ѿ мѣста идеже єсть .

22.18 ... им же послуша моего ḡлса .

23.6 ни ḡи слоушаи насъ въ ч^тныхъ нашихъ погреби мертвецъ свои .

23.8 ... послушайте мене . и поḡлите ѿ мнѣ єфрону

23.11 оу мене боуди ḡи послушаи мене . село и пещерʹ іаже въ не^м . тебѣ да^м ю

23.13 ... послушаи мене . цѣноу селноюу възми оу мене .

23.16 и послуша авраамъ єфрона .

25.21 ...послуша же его бѣ .

26.5 понеже послуша ѿць твои авраамъ моего ḡланиа .

27.8 нынѣ оубо послушаи мене с^не мои . іако же ти азъ повелю .

27.13 ... точію послушаи рѣчи моєа . и ше^а принеси ми

27.43 ннѣ оубо чадо послушаи рѣчи моєа вѣставъ бѣжи

28.7 и послуша іаквѣ ѿца и м^три своєа .

30.5 оусоуди ми бѣ и послуша ḡлса моего .

30.22 ... и послуша єа бѣ и ѿврѣзе оутробоу єа .

30.33 и послушаєть мене правда моа въ оутрѣшніи д^нь .

34.17 аще ли не послушаєте на^с да не вбрѣжетєса поимше дѣщери

34.24 послушаша єммора и сихема с^на єго . вси исходащии и възвр^тити ихъ .

35.3 ... да сѣтворимъ тоу требникъ боу иже послуша мене въ д^нь скрѣб^ніа

37.6 и ре^ч имъ . послушайте с^на моего иже видѣ^х .

37.27 ... послушаша же братіа єго .

39.10 егд^а же ḡлаше д^нь д^не іосифу и не послушаше єа лежати .

42.21 ... егда молашєса на^м . и не послушахо^м єго .

42.22 ... не прѣвбидите дѣтица . и не послушастє мене .

49.2 сѣвѣкѣпитєса и послушайте мене с^нове іакѣвли . послушайте йіла ѿца своего.

³⁶ Див. у книзі Вихід лексичні заміни, що не співпадають з групами та редакціями (збігаються читання списків різних редакцій та груп, тобто, йдеться про незалежні правки різних писців, у межах перших 10 глав): Ех. 3.20, 4.29, 6.1, 6.13, 6.26, 8.3/7.28, 8.10/8.6, 9.10, 10.7. Доповнення: Ех. 3.19, 6.7, 7.11, 7.19, 8.2/7.27, 9.23, 9.29, 10.2; *Вилкул Т.Л.* Древнеславянская книга Исход... (у друці).

³⁷ Chr - /π/; ὁ θεός

³⁸ Chr So дод. лица /π/; ἀπὸ προσώπου (τῆς γῆς).

³⁹ Chr So - - /π/; ἀπὸ ἀνθρώπου (ἕως κτήνους).

⁴⁰ Chr So - - /π/; καὶ ἀπὸ ἐρπετῶν (ἕως τῶν πετεινῶν).

⁴¹ The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation. — Т. 1. — Р. 669.

⁴² У зворотному напрямку спостереження не спрацьовує: якщо в ПВЛ бачимо паримійні читання — це ще не мусить свідчити про редакції тексту Кн. Буття, див. далі.

⁴³ Паримійний варіант, як уже відзначалося, був найбільш авторитетним, і подібні заміни робили багато укладачів, як при переписуванні біблійних книг, так і в різноманітних компіляціях у складі біблійних цитат (не лише ПВЛ, а й палей, повчань, та ін.).

⁴⁴ T1 T45 So ѿпусти /π/; Арх Варш Віл изведе.

⁴⁵ So пишнаго.

⁴⁶ T1 T45 So и изведе /π/; Арх Варш Віл — изыде (адамь); καὶ ἐξέβαλεν.

⁴⁷ Арх Варш Віл та частина списків Ru: раа.

⁴⁸ T1 T45 - /π/; ἔλεν κύριος (ἰδοὺ).

⁴⁹ T1 T45 So оуста едина /π/; Арх Віл оуста едина.

⁵⁰ Інший фрагмент уже наведений вище, Бут. 4.8, сюжет про вбивство Авеля. У південнослов'янській редакції Буття «изидевъ», у решті списків — паримійне «поидевъ». При цьому в ПВЛ: ІХл «изидевъ», Л зіпсоване «изидете», РА+К «поидевъ». Скоріше за все, вихідне читання в південнослов'янській редакції Буття та ІХл+Л.

⁵¹ ПВЛ 87.23Л=74.30І=НПЛ, с.134.

⁵² The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation. — Т. 1. — Р. 646. Лише О.О. Шахматов тут обрав за початковий ІХл+КАкТ.

⁵³ Григоровичев Паримејник / Сост. Рибарова З., Хауптова З. — Скопје, 1998. — Арк. 1, 5v, 14v.

⁵⁴ Шестоднев, арк. 8а: Шестоднев Иоанна Экзарха Болгарского. Ранняя русская редакция. — М., 1998. — С. 67.

⁵⁵ Палей Толковая. По списку, сделанному в Коломне в 1406 г. Труд учеников Н.С. Тихонова. — М., 1892. — Стп. 2.

⁵⁶ *Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея... — С. 1.

⁵⁷ Точніше, паримійний варіант — у двох гілках, російській та частково хронографічній, і ще в одній підгрупі хронографічної редакції (списки Іудейського хронографа) — читання з Шестоднева та палей.

⁵⁸ 114.26Л=100.17І. «Искони бо /I+PA -/ сотвори бѣ нѣо та же /И и тако *, X тако * и/ землю».

⁵⁹ Особливо якщо йтиметься не про паримійний варіант або читання російської редакції, а більш рідкісні хронографічну та південнослов'янську.

⁶⁰ T1 So - /π/; κύριος (τῷ Αβραμ).

⁶¹ T45 Віл (землю) - юж; Арх - єже; (γῆν), ἦν ἄν (σοι δέξω).

⁶² T1 So - /π/ (P3 и).

⁶³ Унд пізня глоса: и столпь; T1 T45 So столпь /π/; Арх Варш Віл=T44.

⁶⁴ T1 So дод.: глава /π/; ἡ κεφαλὴ (ἔσται).

⁶⁵ T1 So - /π/; T45 (ем8 * б8де^т) глава /π/; Арх Варш Віл=T44.

⁶⁶ T1 T1 So расѣмса /π/; διασπαρῆσαι.

⁶⁷ *Мецгер Брюс М.* Текстология Нового Завета. — С. 207, 215. Заперечення одного з формалізованих методів, генеалогичного див. напр.: Colwell Ernest C. *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament.* — Leiden, 1969. — Р. 63–83.

⁶⁸ Сказане стосується літопису. У біблійних книгах вплив службових (паримійних) читань був настільки сильним, що деінде четій текст зберігся лише в одній редакції, тоді як у двох інших заміна на паримійні читання або часткова заміна, тобто, мішані читання, де контаміновано четій та паримійний варіанти.

⁶⁹ *Вилкул Т.Л.* Текстуальная традиция Восьмикнижия в Повести временных лет // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2011. — № 3/45. — С. 28.